

מילכה לרנר

חובת ההורים בחינוך צאצאיהם

ראשי-פרקים

- א. המקור לחיוב
- ב. החיוב על האב או גם על האם:
- ג. מצוות שהקטן יתחייב בהן, ומצוות שלא יתחייב בהן
- ד. חינוך כולל והחינוך הפרטי
- ה. ההבדלים בין טבע האב לטבע האם

⌘ ⌘ ⌘

א. המקור לחיוב

בתורה אנו מוצאים חיוב של האדם ללמוד תורה: 'ויקרא משה אל כל ישראל... שמע ישראל את החוקים והמשפטים... ולמדתם אותם ושמרתם לעשתם' (דברים ה, א), וכן חיוב של האדם ללמד את בנו תורה: 'ושננתם לבניך בשבתך בביתך ובלכתך בדרך...' (שם ו, ז), וכן הפסוק 'ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך...' (שם יא, יט).

בברייתא (קידושין כט) מובא ש"האב חייב בבנו, למולו ולפדותו וללמדו תורה...". בעמוד ב מרחיבה הגמרא: "ללמדו תורה – מנלן? דכתיב 'ולמדתם אותם את בניכם', והיכא דלא אגמריה אבוה, מיחייב איהו למיגמר נפשיה, דכתיב 'ולמדתם...'". לפי רש"י, מדובר על הפסוק 'ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם'.

נחלקו הראשונים כמה מצוות כלולות בפסוקים שציטטנו מהתורה. היראים בסימן רכה, מונה שלוש מצוות נפרדות בתלמוד תורה, והן:

- א. לימוד עצמו – 'ושננתם', שיהיו דברי תורה משוננים בפיך.
- ב. ללמד לבנו – 'ולמדתם אותם את בניכם'.
- ג. ללמד אחרים – 'ושננתם לבניך'.

לעומתו רס"ג מנה רק שתי מצוות, והן: א. ללמוד תורה, ב. ללמד לאחרים, ומצווה זו כוללת גם את בנו וגם אחרים.

הרמב"ם בסי' המצוות (מ"ע יא) כלל את כל המצוות האלה במצוה אחת, שהיא "ללמוד תורה וללמדה – וזהו הנקרא: תלמוד תורה, והוא אמרו 'ושננתם

לבניך... שיהיו משוננים בפידך... וכבר נכפל ציווי זה כמה פעמים: 'ולמדתם ועשיתם', 'ולמען ילמדו'...¹

הרדב"ז בתשובותיו (ללשונות הרמב"ם, ס"י קיד) ביאר, "שעיקר הדין בבנו אינו מן הדין אלא מן התקנה הוא... והרי אמרו, מתקנת יהושע בן גמלא ואילך אם אינו יודע ללמדו בעצמו שוכר לו מלמד".

הרב יהודה לייב בוגץ' זצ"ל (שמעתין גל' 65-66, עמ' 63-71) הסביר שמהמחלוקת בין רס"ג והרמב"ם לגבי מניין המצוות נובע שישנה מחלוקת ביניהם האם החיוב לשכור מלמד (או לשלם ללימודים בבית ספר) הוא מדרבנן – היינו, תקנת יהושע בן גמלא (ב"ב כא,א), כפי שסובר הרמב"ם; או מדאורייתא – היינו, מהפסוק 'ושנתם לבניך', כפי שסובר רס"ג.

הראשונים עסקו בשאלה, האם המצוה של האב ללמד את בנו תורה, כלולה במצוה שלו ללמוד תורה, או שזוהי מצוה נפרדת החלה על האב. מזה נובעת השאלה האם חובת האב לשכור מלמד לבנו במקרה שהוא לא מלמדו, היא מדאורייתא או שהיא רק מתקנת יהושע בן גמלא.

ב. החיוב על האב או גם על האם?

1. מקורות חז"ל

מתוך מה שראינו עד כה ישנה חובה על האב לחנך וללמד את בנו תורה, או לשכור לו מלמד, אך לא ברור האם החובה היא על האב או גם על האם. הדיון בנושא זה ניזון מחמש מקורות, כדלהלן:

- א. במשנה בתחילת מסכת חגיגה שנינו: "הכל חייבין בראיה חוץ מחרש שוטה וקטן... איזהו קטן, כל שאינו יכול לרכוב על כתפיו של אביו ולעלות מירושלים להר הבית, דברי בית שמאי. ובית הלל אומרים: כל שאינו יכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלים להר הבית...". רש"י ביאר שמי שאינו קטן, "אף על פי שאינו חיוב מן התורה, הטילו חכמים על אביו ועל אמו לחנכו במצוות". מפשטות לשון רש"י, ניתן לראות שהוא סובר שגם האם חייבת בחינוך בנה.
- ב. במשנה במסכת נזיר (סוף פרק ד) כתוב: "האיש מדיר את בנו בנזיר ואין האשה מדרת את בנה בנזיר", ובגמרא (כח-כט) מובאת מחלוקת בין ר' יוחנן

1 שם, בהערה מג, בספר המצוות לרמב"ם בהוצאת מוסד הרב קוק (רמב"ם לעם), מובא שאין פסוק כזה בכל התורה כולה, אך כנראה נמשך הרמב"ם אחרי לשון רב פפא בגמרא יבמות קט"ב, ובמקורות אחדים: 'ולמדתם אתם' (דברים ה,א או יא,יט).

לריש לקיש. ר' יוחנן אומר, שהלכה כך בנוזיר, שהאיש מדיר ולא האשה; וריש לקיש אומר, שהאיש מדיר את בנו כדי לחנכו במצוות. נובע מכך, שלפי ריש לקיש האיש חייב לחנך את בנו ולא את בתו, והאשה כלל אינה חייבת לחנך את ילדיה. תוספות (ד"ה בנו) ביארו, שחינוך לא שייך אלא להזהיר את הבן לעשות ולקיים מצוה, אבל להזהיר מלעבור על מצוה זה לא חינוך.

ג. בקידושין (כט) מובאת ברייתא, האומרת שבנוסף לכך שאין האשה חייבת ללמוד בעצמה או שאחרים ילמדוה, גם אין היא מצווה בלימוד בנה תורה.

ד. בעירובין (פב,א): "אמר רב אסי: קטן בן שש יוצא בעירוב אמו". תוספות כתבו (בסוף ד"ה קטן): "אי נמי, בקטן נמי איכא מצוה לחנכו", ומסקנת הגמרא (בע"ב) היא, שבמקום שאין האב נמצא, גם האם חייבת לחנך.

ה. ביומא פב,א מובאת המשנה: "התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים, אבל מחנכין אותן לפני שנה ולפני שנתיים, בשביל שיהיו רגילין במצוות". ובגמרא שם דנים באילו גילים רק מחנכים אותם, באילו מחויבים להשלים את התענית מדרבנן ובאילו מדאורייתא. בתוספות ישנים שם הובאה דעת ר' אליעזר ממיץ, המחלק בין מצוות עשה ללא תעשה - מצוות חינוך מדברת רק על מצוות עשה ולא על הפרשה מאיסור (לא תעשה). כמו"כ התייחסו בתו"י שם למעשה בהילני המלכה שישבה היא ושבעת בניה בסוכה, וכתבו שהיא עשתה זאת כדי להרגילים לקיום מצוות, ולא מתוך חיוב חינוך.

2. דעת הראשונים

הרי"ף בהלכותיו על מסכת קידושין, העתיק את הברייתא המובאת בגמ' שם ככתבה, ומתוך כך ברור שלדעתו אין האשה מצווה ללמד את בנה תורה.

הרמב"ם כתב בהמשך מצווה יא: "... ואין הנשים חייבות בה, שהרי נאמר 'ולמדתם אותם את בניכם', אמרו: 'בניכם, ולא בנותיכם', כמו שנתבאר בגמרא בקידושין. בהלכות תלמוד תורה א,א כתב: ² "נשים ועבדים וקטנים פטורים מתלמוד תורה, אבל קטן חייב אביו ללמדו תורה, שנאמר 'ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, ואין האשה חייבת ללמד את בנה, שכל החייב ללמוד חייב

2 ניתן לראות את דעת הרמב"ם גם מהלכות אחרות, בהן משמע שדעת הרמב"ם היא שאין האם חייבת בחינוך בניה, לדוגמא: בהלי אישות כא,יח כתב הרמב"ם, שאם לא רצתה האם שיהיו בניה אצלה לאחר שגמלתם, אחד זכרים ואחד נקבות, הרשות בידה, ונותנת אותם לאביהם או משלכת אותם לקהל אם אין להם אב, והקהל יטפל בהם. וכתב על כך במגיד משנה: "זה ברור, שלא מצאנו חיוב לאשה בשום מקום; והאב מצווה על בניו בכמה דברים, ואין האשה מצווה ומהיכן נתחייבה בהם."

ללמד". נמצא שגם הרמב"ם הסתמך על ברייתא זאת, ופסק לפיה, שאין האשה חייבת בלימוד בנה אלא רק האיש.

הרא"ש בהלכותיו (קידושין פ"א סי' מב) לא כתב במפורש שהאשה אינה מצווה בלימוד בנה תורה, והביא רק את ההלכות שאין האשה חייבת ללמוד בעצמה, ושאר אחרים מצווים ללמדה. הב"ח הגיה בדברי הרא"ש על פי הנאמר בברייתא. דעת הרא"ש היא אפוא שכל אדם שחייב בתלמוד תורה בעצמו אף אם לא למד, חייב בלימוד בנו, או בשכירת מלמד בשבילם, ולכן אין האשה חייבת ללמד בניה.

בבית-יוסף (או"ח סוף סי' מז) הביא מהסמ"ג, שנשים חייבות ללמוד הדינים השייכים להן. לכאורה, כמו שחייבות ללמוד דינים אלו, מחוייבות הן אף ללמד לבניהן. אך בהקדמת בית-הלוי כתב: "נשים בלימודן אינן מקיימות שום מצות עשה, רק הוי מבוא לקיום המצות". ובח"א סי' ו כתב, שגם לדעת הסמ"ג "אין בלימודן שום מצוה כלל מצד עצמו, רק דמחוייבות ללמוד המצוות הנוהגות בהן, כדי שידעו היאך לקיימן".³

בשו"ע או"ח שמג"א נפסק: "קטן אוכך נבילות, אין בית דין מצווין להפרישו, אבל אביו מצווה לגעור בו ולהפרישו...". בעל מגן-אברהם במקום מפרש: "אביו מצווה, אבל אמו אינה מצווה... ומעשה בהילני המלכה שהושיבה בניה בסוכה (סוכה ב,א) – היא החמירה על עצמה (וכן בתשובות מהר"ם, ד"ק סי' ר) ... ומשמע מנזיר, דאין מחויב לחנך בתו. ובתוספות בנזיר הקשו מה שכתוב דביום הכפורים מחויב לחנך בתו. ואפשר דכל המצוות דמי ליום הכפורים וצריך לחנכם...". אף שהסתפק לגבי חינוך הבת, לגבי האם פשוט לו, לבעל מגן-אברהם, שהיא אינה מצווה לגעור בבנה.

בעל מחצית השקל (שם) הוסיף על דברי בעל מג"א, שהדבר נלמד מהגמרא בנזיר, שלפי ריש לקיש האם אינה חייבת לחנך את בנה. אמנם הלכה כר' יוחנן ולא כריש לקיש, אך מכיוון שלדעת ריש לקיש ברור שהאם אינה חייבת, ולא מצאנו שר' יוחנן חולק על ריש לקיש בזה, מסתמא גם ר' יוחנן מודה שאין האם

3. והוסיף בעל בית-הלוי, שאין קושיה מכך שהאגור והב"י סמכו על דברי הסמ"ג להתיר לנשים לברך ברכת התורה, ולכאורה יוצא שמצוות בתלמוד תורה, מכיוון שאם זה חובה עליהן, אז אין זה כאילו שמלמדה תפלות, שמשם נובע האיסור ללמד נשים תורה, ולכן כיוון שמוותר להן ללמוד תורה, יהיה זה כמו מצוות עשה שהזמן גרמא שהנשים פטורות מהן, ומוותר להן לברך על עשייתן.

חייבת לחנך. אולם באורח-מישור על הגמרא בנייר כתב, שרק ריש לקיש הוא הסובר שאין האשה חייבת בכך, ור' יוחנן חולק עליו בזה. בשו"ת תרומת-הדשן סי' צד מובאת השאלה האם קטן, שאין לו אב והוא צריך לאמו, חייב במצות סוכה לאכול ולישן בה. בעל תה"ד כתב שמדברי התוספות בעירובין מוכח שגם האם חייבת לחנך. הוא מביא גם את דעת ר' אליעזר ממ"ץ המחלק בין מצוות עשה לבין מצוות לא תעשה. תרומת הדשן מסכם את תשובתו בכך, שאין להקל ולפטור קטנים שאין להם אב ממצות סוכה.

ג. מצוות שהקטן יתחייב בהן, ומצוות שלא יתחייב בהן

אשר לחינוכה של הבת, כתב בעל בית-הלוי, שמצא בתוספות ישנים (יומא פב) שרק לגבי נזירות אין האב חייב לחנך את בתו, אך ודאי לעניין שאר מצוות חייב לחנכה. מהו החילוק שבין שאר המצוות לבין מצוות נזירות? רבה הראשי של ירושלים, הרב יצחק קוליץ זצ"ל, חילק במאמרו "בעניין חינוך של אם וחינוך הבת" (תורה שבעל-פה, תשמ"ב, עמ' כב-כט) בין מצוות שהקטן יהיה חייב בקיומן לכשיגדל, לבין מצוות שלא יהא חייב בהן לעולם. חינוך לקדושה, למשל, נכלל בסוג האחרון – חינוכו של הילד להתקדש במצוות, אף שאינו חייב בהן.

בברייתא בסוכה מדובר בקטן היודע לנענע, שחייב בלולב. זוהי מצוה שיחוייב בה כשיגדל, ועל כן חייב האב לחנכו בה כבר בצעירותו. אולם החינוך לנזירות הוא חינוך למצוה שאף כשיגדל לא יחוייב להיות נזיר. זהו חינוך כללי לקיום מצוות, אף שלא יהא חייב לקיימן, אבל יש בקיומן מצווה וקדושה. חילוק זה ניתן לאומרו גם בחיובה של האם בחינוך בניה. גם לשיטת הראשונים הסוברים שהאם חייבת בחינוך בנה, אין זה אלא במצוות בהן יהיה חייב הקטן כשיגדל; אין היא חייבת לחנך את בנה למצוות בהם מתקיים רק החינוך לקדושה, כמצות נזיר. בגמרא בחגיגה מדובר במצות העלייה לרגל, שהיא מצוה שהקטן יתחייב בה כשיגדל, ולכן כתב שם רש"י שחייבים בחינוכו גם האב וגם האם. הוא הדין למצוות עירוב בשבת, שעליה מדובר בגמרא עירובין - גם זו מצוה שיתחייב בה הקטן כשיגדל, ועל כן כתבו התוספות שבמצוה זו, כשאין האב נמצא, חייבת גם האם לחנך את בנה. כאמור לעיל, הוא הדין לשיבת סוכה.

ד. חינוך כולל וחינוך לפרטים

ניתן להגדיר חילוק זה שבין חינוך למצוות לבין חינוך לקדושה כחילוק בין החינוך הכולל לבין החינוך לפרטים. הפסוק תובע מאיתנו "חנוך לנער על פי

דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה". שני דברים נדרשים מהורים - גם להכשיר ולתרגל את הבן לעתיד, וזהו עיקר תפקידו של האב; וגם לחנך את הילד לבל יגיע אי פעם לכישלון, היינו: השפעה כללית לטובה - וזהו עיקר תפקידה של האם. אף אחד מן ההורים אינו פטור מחינוך, אלא שכל אחד מהם נתבע לחנך את הדור הבא בדרכו שלו, בכשרונות שבהם חננו הקב"ה - זה למצוות, וזו לקדושה.

ה. ההבדלים בין טבע האב לטבע האם

הבדלים אלה בין חובות האב לבין חובות האם ביחס לחינוך ילדיהם נובעים מהטבע המיוחד והשונה של הגבר ושל האשה.

בחומש שמות כ"א כתוב: "כבד את אביך ואת אמך" - כיבוד האב קודם לכיבודה של האם; ואילו בויקרא י"ג כתוב: "איש אמו, ואביו תיראו" - בסדר הפוך. הגמרא בקידושין ל-לא ביארה, שביחס ליראה הקדים את האב לאם, מכיון שהבן ירא את אביו יותר מאשר את אמו; וביחס לכבוד הקדים את האם לאב, מכיון שהבן מכבד את אמו יותר מאשר את אביו, מפני שמשדלתו בדברים.

ההבדל בין אופי האב והאם מתבטא גם בפסוק במשלי א, ח: "שמע בני מוסר אביך, ואל תיטוש תורת אמך." אבן יחיאל ביאר הבדל זה כך:

ייחס לאב המוסר, ולא לאם, להיות על הרוב הנשים רחמניות, ולא ייסרו את בניהם בשוטים, להטותם אל הדרך הישר, כאשר יעשה האב. וייחס הוראת דרך האמת לאם, להיות הבן בקטנותו נמצא תמיד עמה, והיא בדברים טובים, תמיד מדריכתו אל הטוב, ומנהיגתו על האמת.

גם הרבנית רבקה ב"ר מאיר מטיקטין, בספרה מינקת-רבקה (בתרגום העברי על פי ש"י אסף, מקורות לחינוך, כרך ד, ס"י מב), מסבירה את הפסוק בצורה דומה:

האב, אם הוא רואה בבנו שנוהג שלא כשורה, הוא מוכיחו ומייסרו. אבל האם, שהיא תמיד מצויה בבית, עליה להשגיח על ילדיה, ויש בידה לעשות הרבה מעשים טובים, ללמוד עמהם ולדקדק עמהם על כל צעד ועל כל מלה. כמו שכתבה תורתנו 'ושננתם לבניך, ודברת בם בשבתך בביתך' (דברים ו, ז) - כלומר שתשב על יד בניה ותדבר עמם בדברי תורה, ולא בדברים בטלים.

יתכן שתקיפותו של האב ביחסו לבניו נובעת מאופיו האקטיבי, וכמו שהגדיר הראי"ה קוק בעולת-ראיה ח"א עמ' עא-עו:

עם כל היתרון של האיש הפועל והרושם את רשמי השפעתו ומפעלותיו בחיים ובעולם, הנה יש לעומת זה גם כן יתרון להאשה הנפעלת שהיא עשויה בתכונה כזו של קבלת רשמים... התכונה הנפעלת של האשה כשהיא ישרה היא עלולה להרשם ולהפעל מתכונת השפע של המעשה אשר עשה האלקים.

עוד יתכן לומר שהאב נתחייב לדאוג לבניו מתוך חובתו בהבאתם לעולם (עליו חלה מצוות פרו ורבו). הוא מרגיש צורך להשליט את דרך חינוכו באמצעים תקיפים יותר מזו של האם, כדי לוודא שיתמלאו חובותיו כלפי בניו. האם, שגידול הילדים אינה חובתה המפורשת, יכולה להשקיע את כל אהבתה, בטיפוח יוצאי חלציה, מתוך קירבה אליהם.

הגדיר זאת הרב שמשון רפאל הירש בספרו יסודות החינוך (ח"ב בפרק "שיתוף פעולה בין ההורים ובית הספר", עמ' ע):

מבחינה חברתית נקרא כל ילד על שם אביו, אבל שפת דיבורו נקראת "שפת האם", כי היא היא המפתחת את הלך-מחשבתו ואת דיבורו ושוקדת להחדיר בו את הידיעות היסודיות הטבעיות על סביבת הבית... כל מה שיש בו רוח חיים, כל מה שגדל ומתפתח באופן אורגני, יוכל לצפות לתמיכתה בתור אם, ועל אחת כמה וכמה הנטיעות הרכות, יוצאי חלציה, השואפים אל אמם כדרך שהצמחים שואפים אל השמש כדי לינוק ממנה חמימות ואור. אך ישא הילד את עיניו אל אמו, וכבר יודעת היא את מבוקשו ומה עליה לעשות... כשם שהאם שוקדת על פיתוח גופו, שיהיה גמיש וזריז, כך עליה לדאוג להקנות לו גמישות וזריזות גם בתכונותיו הרוחניות, שתהיינה נוטות לכיוון הנכון. עליה לחנכו ולהרגילו, שידע לנצל את חושיו וכוחותיו הרוחניים להשגת מטרה ברורה וקבועה, מתוך הכרה והבנה נכונה.

תכונות אלו של האם, המחדירה את יסודות האמונה בצאצאיה בדרכי הרגש, בעקיפין ובאופן תת-מודע, הן שקבעו לה בשדה החינוך את התפקיד לחנך לחיי קדושה, אהבת הבורא ודרישת קרבתו באופן כללי. האב בדרכו הגלויה, התקיפה והאקטיבית נדרש לעמוד על המשמר בכל אשר לפרטי המצוות ודקדוקיהן.